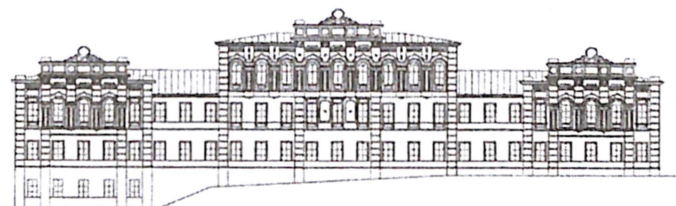

МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ І МИСТЕЦТВ УКРАЇНИ

ХАРКІВСЬКА ДЕРЖАВНА АКАДЕМІЯ КУЛЬТУРИ

Вісник

Харківської державної
академії культури

Збірник наукових праць

Випуск 9

Харків – ХДАК
2002

43. Броневої А. Рвачи и комбинаторы. (Из практики спекулятивного капитала). – Х., 1930.
44. Ахматов Л. Революційна законність на новому етапі // *Революц. право*. – 1931. – № 1.
45. Шаталов Д. Рабочие бригады в борьбе с недоимочностью на Украине // *Финансы и нар. хоз-во*. – 1930. – № 17(181).
46. Сегаль И. Пути ухода частного капитала // *Фин. проблемы план. хоз-ва*. – 1930. – № 7-8.
47. Сігал Б. Приватний капітал на шляху до ліквідації // *Більшовик України*. – 1930. – № 7.
48. Воблый К.Г. Киевская товарная биржа в 1923-24 г. // *Хоз-во Украины*. – 1924. – № 2.
49. Звоницкий А. Свертывание частной торговли // *Хоз-во Украины*. – 1929. – № 5.

Надійшла до редколегії 11.03.2002 р.

УДК 338(09): 22.477

В.В. ЛАНТУХ

МІСЦЕ ПРИВАТНОЇ ТОРГІВЛІ В СІМЕЙНОМУ БЮДЖЕТІ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ В РОКИ НЕПУ

На підставі аналізу документального матеріалу, насамперед архівного, статистичного, періодичної преси 20-х рр., висвітлюється питома вага приватної торгівлі в купівлях населенням України в роки нової економічної політики.

Радянська історіографія традиційно зневажливо ставилася до висвітлення ролі приватного капіталу і самого приватника в економіці країни. На перший план завжди вписувалася його «хижацька» природа і всіляко принижувалася роль приватного капіталу в розбудові радянської держави часів нової економічної політики.

Разом з тим, звернення до документального матеріалу 20-х рр. ХХ ст., насамперед до статистичного, архівного і матеріалів періодики дозволяють неупереджено визначити місце і роль приватної торгівлі в бюджеті родин трудящих України в роки непу.

Отже, статистичний матеріал свідчить, що питома вага приватної торгівлі у придбанні родинами робітників України необхідних продуктів і товарів у листопаді 1925 р. становила 52,4%, продуктів харчування – 55,4%, спиртних напоїв – 26,1%, тютюну і цигарок – 31,5%, одягу і взуття – 45,8%, предметів господарсько-го вжитку – 77,7%, палива й освітлювальних матеріалів – 37,9%, інших товарів – 58,4% [1].

У листопаді 1928 р. 26,5% сімейного бюджету робітника «пішло» в приватну торгівлю, а саме: для придбання продуктів харчування – 36,1%, спиртних напоїв

– 28,6%, тютюну і цигарок – 15,2%, одягу і взуття – 8,7%, предметів господарського вжитку – 21%, палива й освітлювальних матеріалів – 23,2%, інших товарів – 19,7% [2].

У листопаді 1929 р. купівля продуктів харчування родиною робітника в приватній торгівлі становила 17,6% суми. Ця питома вага складала вже лише 30,2% порівняно з листопадом 1926 р.

А в цілому зменшення питомої ваги купівлі у приватній роздрібній торгівлі становило (з 52,4% в 1925 р. до 26,5% в 1928 р.) 50,6% [3]. Родина службовця у листопаді 1925 р. придбала продуктів і промислових товарів у приватній торгівлі на 49% від усієї суми, витраченої нею на купівлі. На купівлю продуктів харчування в приватній торгівлі «пішло» 56,9% такої суми, спиртних напоїв – 12,9%, тютюну і цигарок – 41,9%, одягу і взуття – 32,3%, предметів господарського вжитку – 50,7%, палива й освітлювальних матеріалів – 28,7%, інших товарів – 49,2% [4].

У листопаді 1928 р. родина службовця закупила в приватній торгівлі продуктів і промислових товарів на 34,4% усієї витраченої суми. Продукти харчування були куплені цією родиною у приватного торговця на 41,1% суми, витраченої на продукти, спиртні напої – на 6,7% суми, тютюн і цигарки – на 34%, одяг і взуття – на 11,1%, предмети господарського вжитку – 28,4%, паливо й освітлювальні матеріали – на 17,2%, інші товари – на 16,4% [5].

Таким чином, зменшення питомої ваги приватної торгівлі в купівлі родиною службовця необхідних продуктів харчування і промислових товарів відбулося з 49% в 1925 р. до 34,4% в 1928 р., або на 29,8% порівняно з питомою вагою в 1925 р.

Отже, родини робітника і службовця, які були міськими мешканцями, демонстрували різне ставлення до приватної торгівлі, хоча були поставлені в рівні умови в розумінні розвитку роздрібної мережі приватної й усупільненої торгівлі і, відповідно, можливості вибору звертання до торговельних підприємств або приватної чи усупільненої торгівлі.

Родина службовця більше, ніж родина робітника, придбавала продуктів харчування, предметів одягу і взуття в приватній торгівлі щодо витрат свого бюджету на їх купівлю.

І, нарешті, в бюджеті родини службовця усупільнена торгівля повільно «відвойовувала» собі місце, аніж в бюджеті родини робітника. У родині службовця це характеризувалося такими даними: з 51% в 1925 р. до 65,6% в 1928 р. (збільшення становило 22,7%). У родині робітника: з 47,6% в 1925 р. до 73,5% в 1928 р. (збільшення становило 35,2%) [6].

Якщо місце приватної й усупільненої торгівлі в придбанні товарів родинами робітників визначалося на підставі даних бюджетів на листопад 1925/26 р., то місце конкретного виду торгівлі в придбанні товарів селянами – на підставі всіх придбаних товарів селянами протягом усього сільськогосподарського року. Серед інших факторів відіграла велику роль «сезонність» купівлі.

Отже, в 1927/28 р. селяни України закупили в приватній торгівлі сільськогос-

сподарських і промислових товарів на 22,4% суми, витраченої на придбання цих товарів. Зернові були куплені селянами на 35,7% суми, витраченої на купівлю всіх зернових, борошна і крупи – на 29,8%, живої худоби – на 84,2%, інші сільськогосподарські товари – на 42,6%. Усього за покупку продукції сільського господарства селяни «залишили» в приватній торгівлі 47,8% суми, на яку вони її придбали, а придбання продукції промисловості в приватній торгівлі коштували селянам 16,1% цієї суми [7].

Придбання селянами продукції сільського господарства і промисловості в 1928/29 р. у приватній торгівлі обійшлося їм у 19,8% усієї суми, яка пішла на торгівлю. Зокрема, зернові – на 47,8%, борошно і крупи – на 63,6%, жива худоба – на 64,1%, інші сільськогосподарські товари і продукти – на 42%. У цілому, вся куплена селянами продукція сільського господарства в 1928/29 р. у приватній торгівлі коштувала 50,3% усієї витраченої суми. Продукція промислового виробництва, придбана селянами в приватній торгівлі, обійшлася їм в 14,2% цієї суми [8].

А в першій половині 1929/30 р. питома вага приватної торгівлі в сумі грошей, витрачених на купівлю сільськогосподарських і промислових товарів, становила 13,6%. Зокрема, купівля зернових у приватній торгівлі коштувала селянам 43%, борошна і круп – 63,9%, живої худоби – 62,8%, інших сільськогосподарських товарів – 40,6%. Уся придбана селянами продукція сільського господарства в приватній торгівлі коштувала їм 47,2% усієї витраченої суми. Купівля продукції промисловості в приватній торгівлі коштувала 9,8% цієї суми [9].

Таким чином, чітко простежується зменшення питомої ваги приватної торгівлі в придбанні товарів селянами. Спочатку цей процес відбувався не так швидко (на 2,6% за рік), а потім посилювався: за одне півріччя питома вага зменшилася на 6,2%. У цілому, зменшення частки приватної торгівлі в купівлях товарів селянами з 1927/28 р. до I половини 1929/30 р. відбулося на 8,8%. Її питома вага в I половині 1929/30 р. становила 60,7% питомої ваги приватної торгівлі в придбанні селянами товарів, якою вона була в 1927/28 р. [10].

В умовах жорсткого затиску приватника, яке особливо виявилось в кінці 20-х рр. у податковій і кредитній практиці держави, він демонстрував дивну живучість.

Уже в 1927 р. замісник наркому торгівлі УРСР А. Нурінов поставив питання, яке ініціювала кооперація, про те, наскільки доцільно в подальшому постачати приватника промисловими і, особливо, дефіцитними товарами. Прийняте в свій час рішення постачати приватника дефіцитними товарами мотивувалося тим, що, по-перше, держава отримувала можливість регулювати торгівлю приватника не тільки цими товарами, але і тими, які приватник одержав під час випадкових купівель. В економічній ситуації кінця 1927 р., пов'язаної з нестачею промислових товарів, купівля більшості товарів не відбувалася, внаслідок чого цей мотив втратив своє значення. По-друге, постачаючи приватника в плановому порядку дефіцитними товарами, держава мала можливість сприяти також просуванню і товарів, які не користувалися попитом. Цей мотив залишався ще в силі, оскільки

багато товарів в продажу не було, або не «любила» їх брати кооперація для продажу, і використання приватної торгівлі у цьому аспекті було, без сумніву, корисним [11].

А. Нурінов заявив наприкінці 1927 р., що, оскільки приватник уміє торгувати, відтепер в асортименті повинні бути товари місцевої промисловості, а «з товарами синдикованої промисловості, особливо дефіцитної їх групи, впорається сама кооперація» [12].

Здавалося, де вже тут змагання на рівних? Але і цю ситуацію кооперація не використала достатньою мірою. Пленум ЦК КП(б)У в грудні 1930 р., «ужорстокуючи» свою оцінку роботи споживчої кооперації, звинувачив її вже в «наплювальному ставленні до споживача» [13].

Водночас приватників, про що свідчили самі працівники сільської споживкооперації, «якимись невідомими шляхами вдається привозити на село відсутні сезонні товари, які мають для села велике значення. І ці товари з'являються у приватника саме тоді, коли їх немає на кооперативних полицях» [14].

ХІ Всеукраїнський з'їзд Рад у травні 1927 р. у резолюції «Про п'ятирічний план розвитку народного господарства України» вважав за необхідне довести питому вагу усупільненого сектора в роздрібному обігу до 85%, іншу частину якого віддати приватній торгівлі [15].

Звичайно, партія змушена була зважати у своїй політиці щодо приватного торгівця на його вміння торгувати, швидше і краще просувати товари до споживача. Це знайшло своє відбиття і в директивах по складанню п'ятирічного плану розвитку народного господарства, прийнятих на об'єднаному Пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б) у жовтні 1927 р., де зазначалося, що подальше витіснення приватника з ринку кооперацією і державною торгівлею повинно відбуватися в міру їх дійсних організаційних і матеріальних можливостей так, «щоб це витіснення не спричинило збитків у товаропровідній мережі і перебоїв у постачанні ринку» [16].

У вересні 1928 р. колегія Наркомату торгівлі СРСР прийняла постанову про п'ятирічний план розвитку товарообігу. Було визнано за доцільне зберегти на майбутнє п'ятиріччя стабільність абсолютного розміру приватно-торговельних обігів на рівні 1927/28 р. (3400 млн. крб.), причому обіг приватного опту повинен був знизитися до 0,4% порівняно до загальнооптового обігу, різниця ж у такому разі становила 15,9% загальноороздрібного товарообігу [17].

Відзначалося, що роздрібна мережа приватної торгівлі в країні налічувала у 1927/28 р. 399 тис. одиниць, з яких 299 тис. закладів (74,9%) займалися дрібною торгівлею розносного і стаціонарно-вуличного типу (І і ІІ розрядів).

Середній розмір обігу, який припадав на один приватний торговельний заклад, був досить низьким: 10-11 тис. крб. у 1927/28 р. А оскільки середній обіг підприємства усупільненої торгівлі становив тоді 70 тис. крб., то вважали, що торговельний заклад цього ж сектора зможе замінити 6-7 приватних закладів [18].

Планувалося, що наприкінці першої п'ятирічки середній обіг приватного роз-

дробу становитиме 8 тис. крб. на одне підприємство з одночасним зменшенням приватної мережі на 28,3% (з 399 тис. підприємств до 286 тис. у 1932/33 р.) за відправним варіантом і на 30,7% (з 399 тис. підприємств до 200 тис. у 1932/33 р.) – за оптимальним [19].

П'ятирічний план розвитку народного господарства України передбачав доведення питомої ваги усупільненого сектора в роздрібному обігу до 85%. При цьому підкреслювалося, що «в боротьбі з приватним капіталом на ринку в найближчі роки якість обслуговування споживача відіграватиме майже вирішальну роль» [20].

Відмова від принципів непу відбулася на корегуванні виконання завдань першої п'ятирічки в галузі товарообігу і місця в ньому приватної торгівлі. А в постанові пленуму ЦК КП(б)У в листопаді 1928 р. «Про недорід, хлібозаготівельних і чергових завданнях у галузі сільського господарства» вже і не використовується термін «приватний торговець», а тільки словосполучення «приватник-спекулянт», стосовно якого ЦК наполягав на «посиленні роботи адміністративно-судових органів», бо він «шкодить справі постачання харчів промисловим робітникам та сільській бідноті і всьому народному господарству в цілому» [21].

Таким чином, уже не наголошувалося на тому позитивному, що було в приватній торгівлі: оперативніша доставка товарів і продуктів, різноманітність асортименту, якісне обслуговування покущців тощо. На приватника накладалася відповідальність за ситуацію, яка склалася в народному господарстві в умовах невідповідності або явного розриву попиту і пропозиції.

XVI з'їзд партії влітку 1930 р. вимагав «провести рішучу ліквідацію установ і форм управління, як некритично запозичених у капіталізму (підкреслено нами – В.Л.), так і тих, які хоч і мали значення в перші роки Радянської влади, але втратили смисл в умовах переважаючих соціалістичних елементів в економіці країни...» [22].

Протягом останнього року існування приватної торгівлі питома вага обігу її підприємств у містах України становила 0,8% загального обсягу товарообігу, у селах – 0,2%, а загальний дрібний товарообіг приватної торгівлі у 1931 р. – лише 0,5% [23]. Тому вже в грудні 1930 р. Пленум ЦК КП(б)У, зазначаючи наступ на приватнокапіталістичні елементи, підкреслив їх витіснення «з товарообороту не тільки валового, а й роздрібного, внаслідок чого споживча кооперація стала фактично монополістом у справі торгівлі» [24].

Звіт Наркомату фінансів УРСР про обкладання приватних підприємств торгівлі промисловим податком за 1929/30 р. за станом на жовтень 1930 р. по 360 районах України свідчив, що було 22663 торговельних приватних підприємств з обігом 1790554 тис. крб., в тому числі обіг ліквідованих підприємств – 1387371 тис. крб., вирахований промисловий податок становив 11674333 крб. [25].

Статистичний і архівний матеріали переконують нас у тому, що 1930 р. був роком масового згорання приватного капіталу на легальному ринку внаслідок

застосування жорсткої системи його оподаткування, що, безумовно, не могло не викликати опір з боку приватника переходом до підпільних форм діяльності. Уже на 1 січня 1931 р. залишилося всього 1729 приватних торговельних підприємств, хоча в жовтні 1930 р. їх було 22663 [26].

За матеріалами експертної наради Наркомату фінансів УРСР у 1930 р. у нелегальній торгівлі використано 51,1% усього приватного капіталу, що «звільнився» з легальної торгівлі, зокрема в спекуляції – 45,6%.

Більше 1/3 приватників (35,6%), залишивши торгівлю на селі, існували завдяки сільському господарству, яке раніше вони «поєднували» з торгівлею. Гостра боротьба, яку вели зі спекуляцією як адміністративними заходами, так і податковими, змінила напрям використання приватного торговельного капіталу: в легальні форми (укладення у своє сільське господарство, придбання, будівництво житла, держпозики, на власне утримання тощо) – 67,5%, виїзд за межі попереднього місця проживання і діяльності – 15,2%, не з'ясовано, як використовувався звільнений приватний капітал – 11,6%, і в нелегальні сфери («підпільна» торгівля, лихварство) – 5,6% [27].

Ці дані, з невеликими змінами, були характерні для всієї республіки (див. подібний матеріал по Куп'янському, Артемівському та інших округах) [28].

Усе це впливало на зменшення питомої ваги приватника в купівлях. Так, частка приватника в товарних витратах робітників зменшилася з 39,9% у 1926/27 р. до 9,4% у 1929/30 р. Проте, купуючи частину дефіцитних продуктів і товарів за високими цінами приватного ринку, робітники витратили на це приблизно чверть своїх прибутків [29]. У червні 1931 р. нарком РСІ СРСР А. Андрєєв запросив телеграмою наркомат РСІ України перевірити по Донбасу питому вагу приватника в бюджеті робітничої родини по продуктах харчування і промтоварів. Заступник наркому РСІ УРСР І. Олексєєв, спираючись на матеріал бюджетів 432 робітничих родин із Кадіївки, Гірлівки, Макіївки, Луганська, повідомляв, що питома вага приватників у постачанні робітників Донбасу продуктами харчування в лютому 1931 р. становила 24,4%, у квітні – 22,6%. Приватник відіграв велику роль у придбанні робітниками молочних продуктів: лютий – 99,7%, квітень – 84,6%; масла коров'ячого: лютий – 96,5%, квітень – 39,6%; яєць: лютий – 31,9%, квітень – 66,9%; овочів: лютий – 34,1%, квітень – 23,5%. Щодо купівлі промтоварів в бюджеті робітника приватник становив у лютому і квітні 4,1% [30].

Отже, традиційно стійкі позиції приватника в торгівлі молоком, овочами, яйцями й іншими продуктами харчування об'єктивно відіграли позитивну роль в забезпеченні трудящих навіть в останній рік свого існування. Це тим більш значуще на фоні карткової системи, гострої нестачі життєво важливих продуктів і товарів. Відсутність приватника в 1932 р., в умовах створеного хлібозаготівельною політикою держави голоду, ще більше погіршило становище мешканців України.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Статистика України. – 1931. – № 206. – С. 59.
2. Підраховано автором // Статистика України. – 1931. – № 206. – С. 58–59.
3. Там само.
4. Там само. – С. 58.
5. Там само. – С. 59.
6. Там само. – С. 58-59.
7. Там само. – С. 60.
8. Там само.
9. Там само.
10. Там само.
11. Украинский экономист. – 1927. – 23 дек.
12. Там же.
13. Компартія України в резолюціях та рішеннях з'їздів, конференцій та пленумів ЦК. – Т. 1. – С. 702.
14. Украинский экономист. – 1928. – 19 янв.
15. Резолюції Всеукраїнських з'їздів Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів. – С. 301.
16. КПРС в резолюціях... – Т. 3. – С. 495.
17. Компартія України в резолюціях... – Т.1. – С. 625.
18. РДАЕ, ф. 5240, оп. 15, спр. 16, арк. 8.
19. Там само.
20. Компартія України в резолюціях... – Т. 1. – С. 596.
21. Там само. – С. 545.
22. КПРС в резолюціях... – Т. 4. – С. 405.
23. Народне господарство УРСР. – С. 351 – 352;
24. Компартія України в резолюціях... – Т. 1. – С. 700.
25. ЦДАВО, ф. 30, оп. 2, спр. 7763, арк. 23.
26. Народне господарство УРСР. – С. 349 – 350.
27. ЦДАВО України, ф. 30, оп. 2, спр. 6970, арк. 1-4.
28. Там само, арк. 1, 30, 35.
29. История Украинской ССР. – Т. 7. – С. 284.
30. ЦДАВО України, ф. 539, оп. 9, спр. 1040, арк. 1-4.

Надійшла до редколегії 15.01.2002 р.